

**Олійник М. А.**

Українська академія друкарства

**Стадник О. В.**

Українська академія друкарства

## ЗМІНИ У РИМСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ПЕРІОДУ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

*У статті розглянута проблема реформування та професійності римської армії середини I ст. до н. е. Цей період припадає на роки проконсульства та диктатури Гая Юлія Цезаря, який значно доклався до розвитку військового мистецтва не лише Стародавнього Риму, а й античного світу. В першу чергу, звернуто увагу на ті аспекти функціонування римського війська, які зазнали перетворень в ході його військової діяльності. Ми пробували довести, що ряд змін у організації армії, зокрема у сфері командування, які були проведені Цезарем, вже у подальшому закріпив Октавіан Август в ході військової реформи. Також у нашій роботі ми торкнулися проблеми формування легіонів з жителів римських провінцій без римського громадянства і довели, що це була тимчасова практика. Показано вплив Цезаря на розвиток тактичного мистецтва, його вміння побудови армійських підрозділів у залежності від обставин на полі бою. Відзначено високий рівень інженерної служби в армії Цезаря, а також спеціальних військових підрозділів та розвідки. Підкреслено психологічний аспект його стосунків із підлеглими, зокрема на рівні «солдат-командуючий». Нами спростовано й деякі, так звані, «військові реформи» Цезаря, а також ті нововведення, які йому приписувалися. Нами доведено, що римське військо в середині I ст. до н. е. все ще залишалося міліційним, проте існував уже значний прошарок напівпрофесійних солдат, для яких військова служба була основним засобом для існування. В цей час формувалася армія, для якої полководець (імператор) був набагато ближчим і зрозумілішим, ніж деякі римські політики з їхньою ідеологією та принципами.*

**Ключові слова:** Цезар, полководець, воєначальник, солдат, легіонер, військо.

**Постановка проблеми.** I ст. до н. е. було періодом численних воєн, які вела Римська республіка – як внутрішніх (Союзницька війна, громадянські війни), так і зовнішніх (завоювання Галлії, війни у Східному Середземномор’ї та Північній Африці тощо). Під час цих військових кампаній відбувалися трансформаційні процеси, які торкалися організації римського війська. До цього можна віднести вдосконалення тактики на полі бою, еволюція наступального озброєння, сфери командування, польової інженерії, виховання у солдатах нових основ дисципліни та відданості та закладання деяких рис професійності. Еволюція римської військової машини у той час завдячує таланту авторитетних в середовищі вояків полководців – Гая Марія, Луція Корнелія Сулли, Гнея Помпея. Ми спробуємо довести важливий вклад у військову справу одного з визначних воєначальників Пізньої Республіки, а саме Гая Юлія Цезаря.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Військова справа Стародавнього Риму епохи Юлія Цезаря була об’єктом наукових зацікавлень вчених ще у XIX–XX ст. [4; 31]. Проте, рефор-

маторські ініціативи цього воєначальника стали предметом дослідження не так давно, і то лише, переважно, в загальних працях, присвячених військовій справі Стародавнього Риму [15; 16; 17; 20; 22; 23; 27; 29]. Більше його вклад у розвиток римської армії вивчається у контексті суспільно-політичної ситуації в Римській державі I ст. до н. е. (далі – датування століть і років – до н. е. – прим. авт.) [1; 3; 6; 12; 13; 28]. Варто виділити ті нечисленні роботи, які торкаються лише нововведень Юлія Цезаря або його війська. Серед них виокремимо найновішу працю італійського дослідника військової справи античності та середньовіччя Раффаеле Д’амато – «Armies of Julius Caesar 58–44» (2021). В ній вчений приділив особливу увагу командній структурі і озброєнню легіонів та допоміжних частин, які перебували під командуванням визначного полководця [19]. Міхал Норберт Фаца у своїй статті «Centurionowie Cezara: elita legionów czy kreacja literacka?» (2021) дослідив таку категорію молодших офіцерів як центуріони [25]. Відомий французький антикознавець Ян Ле Бок у своїй роботі «César chef de

guerre: César stratège et tacticien» (2001) присвятив один із підрозділів всебічному дослідженню армії Цезаря [32]. У 2018 р. вийшла монографія професора Майкла Сейджа стосовно розвою давньоримської армії періоду республіканського Риму, в якій багато інформації присвячено реформаторським ініціативам Цезаря [34]. Броніслав Шубеляк у своїй розвідці «Legionista Cezara. Studium uzbrojenia» (1999) здійснив аналіз римської зброї середини I ст. до н. е. [35].

**Формулювання цілей статті (постановка завдання).** Мета статті – дослідити і довести ініціативи Цезаря як реформатора римського війська, зокрема комплексно простежити ті зміни в тактиці та організації, які мали місце в середині I ст.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Свою військову кар'єру Юлій Цезар розпочав у Віфінії у віці дев'ятнадцяти років як наближений до намісника провінції Азія – Марка Мінунція Терма у 82 р. (Suet. Div. Iul. 2). Він став одним з *contubernales*, які набиралися з молодих нобілів та представників вершницького стану для навчання військовій справі та політиці [1, с. 84–85; 3, с. 24; 34, с. 228]. Після повернення до Риму в 72/71 р. Цезар вибирається одним з 24 військових трибунів (Suet. Div. Iul. 5). Це була можливість служити у провінції, але він залишився в Італії, яка на той час була охоплена повстанням рабів [1, с. 101; 3, с. 24]. Наступним кроком у його військовій кар'єрі була посада пропретора – як намісника Дальньої Іспанії (*Hispania Ulterior*) в 61–60 рр. [1, с. 182–185; 3, с. 50; 7, с. 210–211]. У цій провінції Цезар вже проявляє себе як талановитий воєначальник, набравши 30 когорт, в тому числі і з місцевого населення для карального походу проти лузитанів та каллаїків (жителів Галлїєї, сучасної Галісії – прим. авт.) [12, с. 90]. Ці племена здійснювали грабїжницькі набїги на жителів рівнин, проте Цезар упокорив їх (Suet. Div. Iul. 18; App. Bell. Hisp. 102; Plut. Caes. 12; Cass. Dio. 37.52-53). В Іспанії він продемонстрував свій хист майстерного полководця – швидко і з розрахунком розвивати бойовий успіх у важких польових умовах, вдало маневрувати в горах, на пересіченій місцевості [1, с. 184; 7, с. 210–211]. Тоді вперше заслуги Цезаря на полі бою оцінили вояки, проголосивши його імператором (Plut. Caes. 12). У 59 р. Цезар, як проконсул, зосереджує у своїх руках вищу військову та адміністративну владу на чотири з половиною роки над двома провінціями Ілліриком та Цизальпійською Галлією і чотирма легіонами (Suet. Div. Iul. 22.1 App. BC. 2.13; Vell. Pat. 2.44; Plut. Pomp. 48). Пізніше він

отримує й Трансальпійську Галлію з одним легіоном (App. BC. 2.13; Cass. Dio. 38.8; Cic. Ad Att. 8.3.3; Suet. Div. Iul. 22.1; Plut. Crass. 14) [6, с. 173; 7, с. 235–236; 9, с. 78]. Це було безпрецедентне рішення, адже рідко коли на такий тривалий час надавалися подібні повноваження [3, с. 55–56; 7, с. 202]. В основному, проконсульство тривало рік, але згадаймо невизначений термін проконсулату, наданого Гнею Помпею у 67 р. Проте, тоді останній отримав ще й *imperium*, а Цезар не мав таких надзвичайних повноважень. Теодор Моммзен пише, що проконсульство Цезарю надали спочатку на п'ять років – до 55 р., а потім в 54 р. – ще на п'ять (до кінця 49 р.) [7, с. 236]. Це дало йому можливість спочатку отримати від чотирьох (App. BC. 2.13; Plut. Pomp. 48) до семи легіонів (Oros. 6.7.1). Всього, на той час, у провінціях перебувало чотирнадцять легіонів, і навіть чотири легіони – це значна концентрація військових сил в руках однієї особи [9, с. 79]. Вже в 50 р. його військо збільшується майже вдвоє і складається з одинадцяти легіонів (Hirt. BG. 8.54; Flor. 4.2.5) [9, с. 88; 14, с. 302; 32, с. 114–115]. Це була грізна сила – армія, загартована в численних боях, яка складалася майже виключно з ветеранів. Також не потрібно забувати про допоміжні війська, загальна чисельність яких майже дорівнювала, а то й перевершувала чисельність легіонів (Front. Strat. 1.3.2) [9, с. 89].

Для того, щоб уявити, яким було його подальше, насичене армійською рутиною життя, звернемося до підрахунків сучасних дослідників та античних істориків. Коли Цезар відбув до своєї провінції – Цизальпійської Галлії (*Gallia Cisalpina*), йому виповнився 41 рік. У столицю він повернувся лише через 9 років. До своєї смерті в 44 р. у військових операціях він не брав участі лише два роки. Пліній Старший стверджував, що Цезар очолював своє військо у п'ятдесяти битвах, а 30 з них, – за свідченням Аппіана, – відбулися на території Галлії (Plin. NH. 7.92; App. BC. 2.150). У цьому він перевершив навіть Александра Македонського та Ганнібала [1, с. 225–226].

Тривала, майже безперервна восьмирічна війна у Трансальпійській або Кошлатій Галлії (*Gallia Comata*) чи не найбільше вплинула на стан римської армії, але в позитивному значенні. Вона стала своєрідним полігоном для відточення військової майстерності римських солдатів (Plut. Pomp. 51). Відмінний вишкіл завдяки постійним тренуванням та боям, залізна дисципліна, система набору до війська, тривале, якщо не постійне перебування в його рядах – усі ці фак-

тори сприяли професіоналізації військових, вдосконаленню їхніх бойових навичок. Це стосується і рядового складу (*legionarii, auxilarii*), і офіцерського корпусу (*legati, praefecti, centuriones*).

Перейдемо, безпосередньо, до самих нововведень, які мали місце у період проконсульства і диктатури Юлія Цезаря. Спочатку розглянемо ті, які стосувалися офіцерів римської армії. Спірним є твердження про впровадження саме Цезарем посади легата як головного командира легіону (чи декількох легіонів). Ця практика існувала ще до середини I ст., проте не була домінуючою у період міліційної республіканської армії. Лише інколи консули, проконсули чи пропретори могли доручити легату командувати кіннотою, легіоном чи декількома легіонами (Caes. BG. 1.52) [34, с. 125–127, 238, 241–242]. Цицерон в одній зі своїх промов обурливо пише про десять призначених для війська Цезаря легатів (Cic. Balb. 61). Як на той час, це була величезна кількість вищих офіцерів для армії, зосередженої в руках одного командувача. Проте, відомо, що згідно *lex Vatinia de provincia Caesaris*, Цезар отримав право сам призначати легатів, у тому числі й преторського рангу – за власним вибором, без узгодження із сенатом [6, с. 173; 27, с. 32]. Деякі історики вважають, що саме Цезар впровадив цю військову посаду як постійну [23, с. 221]. Функції легатів залишалися такими ж, як до, та після Цезаря – військовими (командування легіонами) (Caes. BG. 1.52.1, 2.20.73, 7.45.7; Caes. BC. 1.12, 18.2) та адміністративними (управління провінціями чи зайнятими регіонами), в залежності від звання та рангу (*legatus, legatus legionis, legatus Augusti pro praetore, legatus proconsulis*) [7, с. 236; 9, с. 79; 31, с. 183]. Нік Філдс стверджує, що Цезар запровадив посаду легата пропретора (*legatus pro praetore*) – «підлеглого офіцера, який діяв замість претора», головнокомандуючого військом на випадок відсутності самого Цезаря. Це, ніби, було імпровізоване рішення останнього, але його переваги були настільки очевидними, що за правління Октавіана Августа посада *legatus Augusti pro praetore* стала офіційною [27, с. 32; 29, с. 72]. Як підкреслює інший історик, Міхал Норберт Фашча, саме за Цезаря легати стали напівпрофесійними офіцерами, що пов'язали своє життя лише зі службою у війську [24, с. 57]. Отже, якщо посада легата й не була новою для системи командування римської армії, Цезар підняв її на якісно новий рівень. Щодо військових трибунів, то як зазначає Едріен Голдсуорсі, у працях Цезаря немає згадок про те, що вони командували легіо-

нами (можливо, через їхній, переважно, молодий вік та недосвідченість – *прим. авт.*) – це робили легати і квестори (Caes. BG. 1.52; Cass. Dio. 47.2). Полководець призначав трибунів особисто, хоча деякі з них могли перебувати вже у тих легіонах, з якими він вирушив на завоювання Галлії. Тим не менше, трибуни відігравали важливу штабну та адміністративну роботу і могли стояти на чолі великих армійських підрозділів [1, с. 235].

Вважають, що саме Цезар запровадив практику проводити військову нараду (*consilium*) з *primi ordines*, які були центуріонами першої когорти (*centuriones primorum ordinum, primorum ordinum centurionibus*) – разом з легатом, префектом табору і трибунами (Caes. BG. 1.41, 5.28, 5.37; Caes. BC. 1.74) [5, с. 43–44; 22, 15, 131–133; 25, с. 84; 27, 35; 31, с. 186]. Це були десять центуріонів, які командували п'ятьма центуріями подвійного складу першої когорти. В особливих випадках як, наприклад, перед битвою під Весонтію (суч. Безансон) у 58 р., на *consilium* були скликані центуріони усіх рангів (Caes. BG. 1.41) [19, с. 17]. Проте, до цього заходу вдавалися не вперше – до подібного заходу вдалися перед битвою при Каннах в 216 р. (App. Hann. 19). Це не повинно дивувати, адже, фактично, на центуріонах трималося командування структурними підрозділами легіону – центуріями, а пізніше – й когортами. Вони були й опорою полководця з-посеред вояцької маси (Caes. BG. 5.28.3, 6.7.8). Цезар високо цінував їхній героїзм та самовідданість (Caes. BG. 5.44.1) [9, с. 81; 24, с. 52].

Відомо, що у війську Цезаря існували приклади скороченого проходження складної процедури просування центуріонів по службі через досвід чи за вислугою років. Наприклад, Квінт Фульгіній, який загинув у битві біля Ілерди (49 р.) був примипилом (*centurio primi pili prior* або *primus pilus* або *primipilus* – *прим. авт.*) XIV-го легіону, тобто володів найвищим центуріонським рангом. Він досягнув цієї посади завдяки власній мужності, а не проходячи усі потрібні для сотника щаблі кар'єри, необхідні для отримання цієї посади (Caes. BC. 1.46). При Диррахії (48 р.) Цезар нагородив високою посадою за доблесть і відвагу центуріона IX-го легіону Кассія Сцеву (App. BC. 2.60; Caes. Div. Iul. 68; Plut. Caes. 16) [23, с. 379–380; 25, с. 77]. Останній став примипилом, перейшовши з восьмої когорти до першої (Caes. BC. 3.53). Судячи з цього, Цезар інколи дозволяв собі оминати дотримання традиційного послідовного порядку кар'єрного зростання для центуріонів, зважаючи на особливі заслуги цих молодших офіцерів. Тут ми лише частково погоджуємося

з Теодором Моммзенем стосовно одноосібного призначення воєначальниками усіх офіцерів армії [7, с. 489; 9, с. 74]. Так, полководець міг інколи не зважати на певні правила стосовно проходження службової драбини військовими, наприклад для центуріонів. Але вдалині від столиці, перебуваючи тривалий час у походах, командувач військом міг відійти від деяких, означених в *cursus honorum*, градацій щодо призначення офіцерів на вищі посади.

Володіючи з 49 р. диктаторськими повноваженнями із *summum imperium*, Цезар одноосібно вирішував питання війни та миру (Cass. Dio. 47.20.1). Проявляючи політику милосердя (*clementia*), він дарував життя перебіжчикам з табору Помпея та республіканців після облоги Корфінію – а це 15 000 чоловік, тобто 30 когорт. Він навіть зберігав командування за лояльними до нього воєначальниками над тими військами, які перейшли на його бік [13, с. 320-321]. Усі вони влилися у військо Цезаря (Caes. BC. 1.23; Liv. Epit. 109; Cass. Dio. 41.10-11; Suet. Div. Iul. 34.1; Plut. Caes. 34; App. BC. 11.38). По суті, на 45 р., по закінченню громадянської війни, усі легіони Римської держави перебували під командуванням Цезаря. Вони були розміщені в провінціях і пов'язані з ним як з імператором – головнокомандувачем (Cass. Dio. 43.44.2). Останній особисто слідкував за розподілом провінцій між намісниками та забезпеченням їх необхідними військовими силами (Caes. BC. 2.21; App. BC. 2.41, 2.48; Suet. Div. Iul. 76.3; ) [13, с. 341].

Легіони Цезаря все ще ґрунтувалися на міліційному наборі (*delectus ex classibus*) селян-землевласників з відповідним майновим цензом (*adsidui*). Проте, вже збільшується кількість охочих служити на добровільній основі (*delectus voluntariorum*), формуючи приватну, «клієнтську» армію полководця. У війську Цезаря перебували й досвідчені солдати попередніх воєн, ймовірно добровольці (*volones*). Згадаймо ветерана Публія Консидія, який воював ще в арміях Сулли та Красса, «... *qui rei militaris peritissimus habebatur*» («...найвправнішого у військовій справі»), найімовірніше, префектом (Caes. BG. 1.21-22) [29, с. 70]. В системі вербування полководець діяв у рамках закону, побудованому на тому, що він, як проконсул, міг використовувати певні засоби для вербування та фінансування армії у далекій провінції. Проблема полягала в тому, що сенат втратив контроль над такими діями, особливо на початку громадянської війни 49–44 рр. Процедура набору ставала все більш децентралізованою,

омінаючи навіть Італію, як найбільше джерело новобранців, а отже, прискорювала зникнення *dilectus ex classibus*, під час якого новобранець, був римським громадянином, сам забезпечував себе необхідним екіпіруванням [21, с. 158–159].

Відомо, що лише перші чотири легіони (VII, VIII, IX і X), які очолив Цезар, будучи проконсулом, на початках фінансувалися за кошти держави (Plut. Caes. 14; Suet. Div. Iul. 22). Ті, що були сформовані пізніше, переважно з романізованих кельтів Цизальпійської та Нарбонської Галлій, екіпірувалися і утримувалися зі статків самого полководця [4, с. 226; 6, с. 144–145; 20, с. 294; 23, с. 488–489; 29, с. 70]. Самостійно проводячи набори в 53, 52, і 50 рр., він ніби виправдовується у своїх «Записках про Галльську війну», пишучи про великі втрати у битвах, можливі повстання в Галлії чи несприятливі для нього події в Італії (Caes. BG. 6.1, 7.1). Звичайно, що легіонери, вербувані традиційним способом були менш залежними від свого воєначальника, аніж добровольці (*volones*). Останні більше керувалися жагою до наживи за рахунок військової здобичі, покладаючись на талант і звитягу свого полководця, його щедрість і поблажливість по відношенню до захопленої здобичі після здобутої перемоги [18, с. 190]. Відзначимо, що практика *direptio* означала дозвіл командуючого військом на розграбування підкореного племені, міста чи невеликого поселення, до чого нерідко вдавався й сам Цезар (Caes. BC. 3.80; V. Alex. 19, 77, 48–49; V. Afr. 86; Suet. Div. Iul. 67.1). За роки перебування в Галлії він зумів організувати віддане йому військо, яке було готове йти за своїм воєначальником, оголошеним «ворогом Вітчизни», навіть на столицю (Caes. BC. 1.2; Flor. 4.2.17). Навіть, якщо їх було вербовано в Італії, то майже за десятирічний період служби на чужині, вони могли стати байдужими до традиційних громадянських цінностей, сповідуючи *esprit de corps*, який вже пустив коріння у тогочасному військовому середовищі (див. нижче). Та що там казати про солдатів, якщо їхній командувач стверджував, що республіка є лише порожнім словом, без змісту та форми – «... *nihil esse rem publicam, appellationem modo sine corpore ac specie*» (Suet. Div. Caes. 77). А, отже, Цезар міг без вагань покласти на своїх солдатів – тим більше тоді, коли влада в Римі вимагала розпустити його військо (Caes. BC. 1.2) [9, с. 429, 448]. Те саме можна сказати й про середніх та старших офіцерів Цезаря, які не були особливо пов'язані із сенатською верхівкою. Багато хто з них походив з вершницького стану, і ще з молодого віку формувався

як професійний військовий під час галльської кампанії. Коли Цезар перетнув Рубікон в 49 р., усі вони, крім Тіта Лабієна (Cic. Ad Att. 7.11.1, 7.12.5; Hirt. BG. 8.52.3; Cass. Dio. 41.4.4), пішли за ним, адже тільки йому завдячували кар'єрою, соціальним статусом і доходами [24, с. 58]. Для порівняння згадаймо 88 р., коли Суллу покинули майже усі офіцери перед його походом на Рим. Проте, як зазначає Пауль Ердкамп, не слід ставитися до армії Цезаря, як до знаряддя його політичних амбіцій. Вона рушила за Цезарем не лише для того, щоб відстояти честь полководця, а й щоб захистити владні функції народних трибунів – Марка Антонія і Квінта Кассія Лонгіна (Caes. BC. 1.2) [20, с. 294].

Новою практикою для тогочасного війська стала ініціатива воєначальників набирати легіони з не римлян, тобто перегринів. Найвідомішим прикладом цього є формування *legio Alaudae* у Трансальпійській Галлії в 51 р. [15, с. 468, 698; 156; 21, с. 23, с. 382; 30, с. 134; 36, с. 74]. Вже в 47 р. вояки цього легіону отримали римське громадянство і йому надано номер V. Відтоді він став відомим як *legio V Alaudae* (Suet. Div. Iul. 24). Це був перший випадок подібного роду надання громадянства цілому легіону, створеному з мешканців провінції. Таким чином, не можна стверджувати що Цезар поступив самовільно, без дотримання закону. Александр Кравчук доводить, що отримання номеру легіоном «Жайворонків» свідчить про дії полководця в рамках закону, хоча й відсутні детальні джерела стосовно історії цієї бойової одиниці. Цезар міг черпати свої права з диктаторських повноважень або існували певні документи, затверджені *ex post* через коміції чи ухвалу сенату [30, с. 138–139]. Його шляхом пішли й інші воєначальники, проте невідомо, чи вони надавали римське громадянство воякам своїх формувань. Такі легіони отримали спільну назву – «*vernaculae*», тобто «місцеві», «тубільні» [24, с. 53; 30, с. 135]. Джерела повідомляють про існування в 47 р. *legio vernacula* в провінції Дальня Іспанія (*Hispania Ulterior*), який найімовірніше, був створений з галло-іберів помпеянцями (Caes. BC. 2.20.4; V. Alex. 51, 53–54) [15, с. 231, 698; 21, с. 161–162; 36, с. 78]. Японський вчений-антикознавець Тада-суке Йошимура дослідив, що цей легіон був сформований ще в 52 р. до н. е., а отже ще раніше від відомого *legio V Alaudae* [36, с. 80]. Йошимура доводить, що він міг бути просто іррегулярним військовим корпусом і аж ніяк не повноцінним легіоном з означеним номером, традиційним для римських легіонів [36, с. 78]. У 48 р. галатський

цар Дейотар створив два легіони, озброївши та вимуштрувавши їх за римським зразком (V. Alex. 34.4, 68.2) [31, с. 177; 36, с. 76–77]. Як підмітив Йошимура, Цицерон у своїх листах, що цікаво, не називає легіони Дейотара терміном «легіони», а вживає слова «сили», «військо» (Cic. Ad Att. 5.18.2, 5.21.2, 6.1.14 Ad Fam. 15.1.6) [36, с. 77]. Відомо й про легіони нумідійського царя Юби I, також, можливо, організовані на римський манер (Bell. Afr. 59.2). З «*De Bello Hispaniensi*» ми дізнаємося, що приблизно в 47–46 рр. було два «тубільних легіони», сформованих проконсулом Цезаря Гаєм Требонієм в Дальній Іспанії. У 45 р. до н. е. вони переметнулися до табору сина Помпея Великого – Гнея Помпея Молодшого (Bell. Hisp. 7.4, 20.2–5). Можливо, про один з них і згадується в «Громадянській» та «Александрійській війнах» (див. вище). Також в 47 р., як подає автор «*Bellum Alexandrinum*», квестор Цезаря, Гай Плеторій формує легіон із поспіхом набраних понтійців «*ex tumultuaris militibus*» – *legio Pontica* (V. Alex. 34, 39) [15, с. 229]. В 43 р. Марк Юній Брут, вбивця Цезаря, набрав у Македонії з місцевого населення два легіони, яких вишколив «за італійським зразком» (App. BC. 3.79) [15, с. 229, 698; 30, с. 135–136]. Причиною появи таких формувань була необхідність швидкого виставлення великих армій у зв'язку з браком необхідної військової сили періоду Другої (49–45 рр.) та Третьої громадянських воєн (44–42 рр.) – навіть незважаючи на те, що новосформовані легіони склалися з *peregrini*, без *civitas Romana*. Дотепер точаться суперечки навколо *legiones vernaculae*, адже надто мало джерел, які б проливали світло на етнічний склад цих легіонів, їхнє командування та особливості формування.

Тривають дискусії й навколо такої категорії вояків, як *antesignani*. Останні згадуються в працях Цезаря «Громадянська війна» («*Commentarii de Bello Civili*») або «*Bellum Civile*») та «Записки про Галльську війну» («*Commentarii de Bello Gallico*»). У Тіта Лівія, *antesignani* – це легіонери, які стояли у перших бойових лініях, тобто гасати (Liv. 4.37.11, 8.11.7, 8.39.4, 9.39.7, 22.5.7, 23.29.3, 24.16.2, 27.48.10, 30.33) [31, с. 173]. Фронтин також згадує *antesignani*, описуючи битву під Херонеею у 86 р. (Front. 2.3.17) [17, с. 22]. В історіографії існують різні погляди стосовно призначення цих вояків на полі бою – вже у постмаріанському війську. Одні стверджують, що це були спеціально відібрані легіонери, досвідченіші у техніці бою, аніж *postsignani*, фізично і психологічно витриваліші. Їхнім завданням було оберігати



бойові знаки маніпул і центурій (*signa*) – звідки й походить їхня назва. Інші дослідники по різному трактують саме тлумачення цього латинського слова, застосовуючи такі терміни як «командос», «спецпризначенець», «штурмовик», «застрільник» [23, с. 191]. Ці терміни не є надто вдалимими для позначення *antesignani*, адже важко уявити, що частина легіону була вишколена, як елітні сили для спеціальних завдань. Тим паче, що в якості застрільників римляни використовували вояків з допоміжних підрозділів [23, с. 190–191]. Лише деяких виокремлених зі складу легіону *antesignani* використовував Цезар для виконання спеціальних завдань – диверсій, саботажів, засідок, зайняття важливих стратегічних позицій та пунктів ворога (Caes. BG. 3.13-14, 3.84, 3.93-94; Caes. BC. 1.43-44, 1.57-58, 3.75). Едріен Голдсворсі стверджує, що *antesignani* комплектувалися, переважно, з числа кращих центуріонів [22, с. 18]. Вони оснащувалися легшим екіпіруванням та зброєю (Caes. BC. 3.84.3) та інколи доповнювалися кіннотою (Caes. BC. 3.75.5, 3.84.3). Їх чисельність також не була стандартною і коливалася кількості від 400 до 500 чоловік (Caes. BC. 3.75.5). Про *antesignani* як стали бойову одиницю, призначену для спеціальних завдань, пише й Георг Вейт. Як доказ, він приводить епізод з боїв під Ілердою (49 р.), коли *antesignani legio XIV* отримали наказ зайняти стратегічно важливий пагорб, вже захоплений помпеянцями. Останні вступили в бій з підрозділом Цезаря і *antesignani*, не досягши успіху, відступили (Caes. BC. 1.43). Австрійський історик приходить до висновку, що будь який тактичний підрозділ легіону, наприклад когорта, не годився для такого завдання, хоча й пише, що *antesignani* могли складатися з перших чотирьох когорт легіону, які завжди були найкращими, найбосездатнішими (згадаймо, які центуріони входили до першої когорти – прим. авт.) [31, с. 175, 195]. З військової точки зору було б абсурдним формувати спеціальний загін, безпосередньо, перед боєм з вояків різних легіонів та шикувати його перед самим отриманням доручення від командуючого. А це значить, що потрібна для подібних завдань бойова одиниця вже існувала, адже зайняти потрібну висоту могло бути під силу лише вишколеним у потрібному форматі солдатам, висунутим на передню лінію фронту і завжди готовим до наступу [31, с. 173]. У війську Цезаря існували й схожі формування, які неодноразово ідентифікувалися як *antesignani*. В «*De Bello Africo*» знаходимо інформацію про триста спеціально виділених для термінових завдань солдатів,

які знаходилися у кожному легіоні. Вони були успішно використані проти помпеянської кінноти на чолі з Титом Лабіеном – останній утік з поля бою, залишивши багато загиблих та поранених (B. Afr. 75.4-5). У наступній частині цієї ж праці знаходимо опис битви при Тегей (46 р.), де знову згадується про такий загін (B. Afr. 75.4-5). Подібність з *antesignani* тут зводиться до того, що ті триста воїнів знаходилися в легіоні, який найближче розташовувався до ворога [31, с. 175]. Підсумовуючи, мова може йтися про тактичну інновацію Цезаря, створену ним задля виконання складних задач, які були б не під силу для виконання простими легіонерами. Можна стверджувати, що Цезар сформував ефективну бойову одиницю, можливо навіть елітну, яка не завжди успішно, але переважно вдало виконувала покладені на неї завдання.

Приблизно, на середину I ст. припадає, фактично, зникнення кінноти з числа римських громадян [8, с. 201]. Цезар ще продовжував використовувати громадянську кінноту під час завоювання Галлії, але доказом цього слугує лише один епізод з його «*Commentarii de Bello Gallico*» (Caes. BG. 1.53). В ньому описується порятунок Гая Валерія Процилла, як кінцевий епізод битви при Вогезах (58 р.), який здійснив сам полководець зі своєю кіннотою (*equitatu insequentem*). Раффале Д'амато з впевненістю стверджує, що кіннота Цезаря на той момент не могла бути допоміжною, тобто складатися з германців, із якими тоді римляни воювали [19, с. 12]. Останні, проте, могли використовувати кінні загоны галлів з Нарбонської чи Цизальпійської Галлії [21, с. 156–157]. Наступний уривок «Галльської війни», вже може свідчити про брак кавалеристів-римлян. Тут полководець змушений спішити своїх галльських кіннотників, щоб посадити на коней легіонерів з *legio X*. Один з вояків при цьому пожартував: «...*plus quam pollicitus esset Caesarem facere; pollicitum se in cohortis praetoriae loco X. legionem habiturum ad equum rescribere*» («Цезар зробив більше, ніж обіцяв; мали бути преторіанцями, а тепер стали еквітами») (Caes. BG. 1.42). Звичайно, що в цьому жарті *militibus* «десятки» мав на увазі не просто себе в якості кавалериста, а їдко висловився про зарахування себе і своїх *commilitiones* до стану вершників (*equites Romani*). Після підкорення Галлії, в джерелах якщо і згадується кіннота, то не з числа громадян (Cic. Ad. Fam. 2.17.7, 15.4.3; Plut. Ant. 37.3; App. BC. 4.87-8). На початку громадянської війни дефіцит кінноти в Цезаря ілюструє Світоній. Він описує пропозицію центуріонів

спорядити по одному вершнику кожен (Suet. Div. Iul. 68) [26, с. 32]. Тут, мова, скоріш за все, йшла не про набір допоміжних загонів, а про залучення римських громадян до війська.

На відміну від Цезаря, Помпей все ще продовжував застосовувати на полі бою кінноту з *equites Romani*, особливо під час Другої громадянської війни (49–45 рр.). Завдяки проведеній мобілізації в Італії, Помпей поповнив ряди свого війська не лише піхотою, а й кавалерією (Plut. Pomp. 59, 64). Битва при Фарсали (48 р.) продемонструвала повну небоєздатність кавалеристів з числа громадян у бою з легіонерами Цезаря (App. BC. 4.76; Cass. Dio. 46.3–4; Plut. Caes. 45, Plut. Pomp. 71) [8, с. 201; 26, с. 31, 33; 33, с. 102]. Забігаючи наперед, вже в 42 р. кавалерія Брута і Кассія складалася виключно з галатів, іспанців, фракійців, фессалійців, лузитанів, іллірійців, арабів та парфян, але не римлян (App. BC. 4.88) [33, с. 102].

Незважаючи на зникнення з полів битв кавалерії, яка б у своїй більшості складалася з громадян, римляни все ж визнавали службу в кінноті престижною. Свідченням цього є слова Марка Антонія, приведені у «Філіппіках», що «служба на коні» (*equo merere*) є більш почесною, ніж аналогічна – центуріона (Cic. Phil. 1.8.20). Але й тут тріумвір мав, скоріш за все, на увазі старших офіцерів – трибунів з числа еквітів, а не службу представників вершницького стану у складі турм. Еквіти продовжують служити й у війську Цезаря, і не лише як рядові кавалеристи (Caes. BG. 7.60.1, 7.65.5; Caes. BC. 1.17.2, 1.23.1–2, 1.51.3, 1.77.2.). Дослідник римської кавалерії Єремія МакКолл намагається пояснити слова Антонія, стверджуючи, що «служба з конем» могла означати перебування в оточенні полководця у якості його *contubernales* або почесної варти. Цицерон, як представник еквітів, разом із молодим Гнеєм Помпеем свого часу були як *contubernales* батька останнього, Гнея Помпея Страбона, під час Союзницької війни в 91–88 рр. (Cic. Phil. 12.27). Також Гней Планцій, товариш Цицерона, перебував при пропреторі Авлі Манлії Торкваті під час служби в Африці (69 р.), а потім – при Гнеї Сатурніні на Криті у 68 р. (Cic. Planc. 11.27–8). Вже у 62 Планцій отримує посаду військового трибуна в Македонії. Гай Арпіней був товаришем (*familiaris*) легата Цезаря, Квінта Тітурія Сабіна, і брав участь у переговорах з галлами (Caes. BG. 5.27). Усі вище перелічені особи походили з вершницького стану, а значить, було звичайною практикою проходити, свого роду, «військове стажування» молодим людям при штабах командувачів [33, с. 112]. Хоча

й не усі вони ставали у майбутньому військовими (згадаймо, наприклад, кар'єру Цицерона – прим. авт.), така служба в армії, принаймні, протягом символічних одного-двох років, була першою сходинкою до політичної кар'єри. І Цицерон, і його товариш Марк Целій Руф (Cic. Cael. 5.11, 30.73) не служили у війську необхідні десять років. Це стосується й дев'ятнадцятирічного Цезаря, який не завершивши необхідного терміну проходження військової служби у Кілікії, повернувся до Риму, приблизно, в 74 р. [34, с. 228]. Для отримання першої державної посади, вже до кінця I ст., вистачало лише року перебування в легіоні [34, с. 224]. Занепад кінноти з числа громадян був не стільки пов'язаний із зростаючою потребою у чиновниках, як зі зміною ставлення молоді до військової служби [7, с. 486; 33, с. 113].

Як альтернативу громадянській кавалерії, Цезар один з перших почав широко застосовувати допоміжну кінноту з числа союзників – галлів, германців, іспанців та нумідійців (Caes. BC. 1.14, 1.18, 1.39, 1.51, 3.4; V. Afr. 20) [6, с. 145; 21, с. 156–157; 34, с. 232]. Особливе значення полководець надавав галльській кінноті, рекрутованій з плеємних еліт (Caes. BG. 6.15; Caes. BC. 3.59–61, 3.79; Plut. Caes. 25) [7, с. 236, 488; 23, с. 381; 27, с. 25]. У ній, протягом 57–56 рр., навіть служив майбутній заклятий ворог Цезаря – Верцингеторикс [23, с. 381]. Галльська кавалерія Цезаря складалася, переважно, з таких народів як едуї, белги, аквітани, а також напівроманізованих племен Цизальпійської та Нарбонської Галлій (Caes. BG. 7.13, 7.34, 7.65; Front. Strat. 1.3.2). Піші допоміжні загони, сформовані у когорти, також постачали союзні та підкорені галли, в першу чергу, едуї [9, с. 89]. Така етнічно строката армія більше нагадувала збройні сили Риму періоду принципату, аніж військо республіки, та полководцю не складало труднощів її профінансувати. Відомо, що армія Цезаря на момент перетину Рубікону в 49 р. наполовину складалася з *auxilia*.

Часті бойові дії вимагали вдосконалення тактики бою. Як ми вже відзначали, перехід до когорти як основного тактичного формування під час бою давало багато переваг [8, с. 199, 195–196; 17, с. 7]. Наприклад, спростилася система передачі наказів, пересувати війська чи їх тактичні підрозділи під час битви стало легше і зручніше (Caes. BC. 1.70). Згадки про когорту є доволі частими в працях Цезаря, його друзів та соратників, а також Аппіана. Сам полководець неодноразово її застосовував і використовував різноманітні способи побудови війська перед битвою – в залеж-

ності від кількості противника, власних сил та рельєфу місцевості [20, с. 292; 34, с. 221]. Його найулюбленишим бойовим шикуванням був *acies triplex* (потрійний ряд) [1, с. 14, 22; 17, с. 15-16; 23, с. 400; 31, с. 228]. Проте, під час битви при Руспіні (46 р.) невелика кількість вояків у експедиційному війську Цезаря змусила його до побудови тридцяти когорт у *simplex acies* (одна лінія) [1, с. 541–542]. Це також було пов'язано з великою кількістю допоміжної піхоти та кінноти помпеянців (Bell. Afr. 15). В ході битви полководець перешикував своє військо в *duplex acies* (подвійна лінія) [17, с. 15]. Битва не закінчилась перемогою Цезаря, але зате він зберіг своє військо, укріпивши табір біля цього африканського міста [1, с. 544; 17, с. 14–16]. Подібне новаторське використання *duplex acies* з двадцяти п'яти когорт застосував проти нього Луцій Афраній під час останньої фази кампанії при Ілерді (49 р.) [1, с. 472–473; 17, с. 21–22]. Цезар тоді вибудував *acies triplex* – в першій лінії знаходилося по чотири когорти його п'яти легіонів, а в наступних двох – по три. Причому, остання, третя, була резервною і складалася із *auxilia* (Caes. BC. 1.183) [34, с. 224]. Таке розміщення когорт у системі 4-3-3 залишилося стандартним для *acies triplex* і було винаходом Цезаря [17, с. 21–30]. Також він наказував армії під час маршу марширувати трьома колонами – не лише задля того, що пересуватися таким широким фронтом було швидше, аніж однією колоною, а й для того, що таку *agmen* можна відразу перешикувати в *acies triplex* (Caes. BG. 4.14) [17, с. 26]. Ще одним видом побудови легіону був *agmen quadratum* чи *raene agmine quadrato* – шикування у формі квадрату, часто застосовуване Цезарем у Галлії та Британії (Caes. BG. 5.14, 5.19; Hirt. BG. 8.8-9) [17, с. 48; 23, с. 414; 31, с. 211, 220]. Його творінням є й унікальне чотирьохлінійне шикування, отримане від назви битви при Фарсалі (48 р.), де воно було вперше застосоване – *acies Pharsalica* або *acies quadruplex*. Трохи змінивши, Цезар повторно використав його у 46 р. в битві при Тапсі (Caes. BC. 3.89.4; B. Afr. 81.4) [17, с. 26–29; 23, с. 403; 31, с. 219].

Полководець часто використовував розвідку та шпигунство задля успішного ведення військових дій чи війни (Suet. Div. Iul. 58; Plut. Caes. 44). Він вдавався й до використання зашифрованого письма, так званої абетки Цезаря, заплутано випишуючи літери (Suet. Div. Iul. 56; Suet. Div. Aug. 88; Cass. Dio. 49.9) [23, с. 383].

Цезар був прихильником стратегії блискавичного наступу, що дозволяло використовувати фак-

тор раптовості (Caes. BG. 1.38; Cass. Dio. 48.29-31; App. BC. 2.103; Suet. Div. Iul. 58) [5, с. 45–46]. Він завжди тримав легіони у стані бойової готовності, застосовуючи часті і тривалі похідні марші, навіть в непогоду та свята (Suet. Div. Iul. 65). Не менш ефективною в нього була й оборонна тактика. Найвідомішим її прикладом є битва при Алезії (52 р.), коли «навмисна оборона» переросла в рішучу контратаку (Caes. BG. 7.79-89) [5, с. 46–47]. Ми не будемо перелічувати усі приклади подібної стратегії і тактики Цезаря, але наведені свідчать про нього як про блискавичного полководця та непересічного майстра ведення війни.

У германців полководець запозичує одну з особливостей їхньої тактики, яка полягала в тому, що кінні воїни могли у потрібний момент спішитись і воювати вже як піхотинці (Caes. BG. 7.65; Caes. BC. 3.84; Hirt. BG. 8.13). У війську Цезаря траплялося, що кіннотник брав до себе в сідло піхотинця і коли така кавалерія врзалася в ряди супротивника, той зіскакував і бився, сіючи спустошення, в рядах оторопілого від несподіванки ворога [23, с. 401; 27, с. 25–26]. Лоуренс Кеппі припускає, що вони могли бути попередниками змішаних *cohortes equitatae* [29, с. 72].

Як відмітив Ганс Дельбрюк, Цезар зумів зосередити у своєму війську усі здобутки античного військового мистецтва [4, с. 252]. Ми можемо додати, що він акумулював у ньому не лише римські (*cohors, acies triplex*), а й варварські (допоміжні підрозділи, тактика бою, елементи озброєння) надбання зі сфери військового мистецтва, вдало їх поєднуючи. Без сумніву, він також звертався й до досягнень у військовій сфері таких постатей як Александр Македонський, Сципіон Африканський та Гай Марій. Цезар, можливо, в дечому навіть копіював їхні прийоми (планування, натиск, елемент несподіванки, розвідка, вишкіл, новаторство, підхід до солдатів, відмінне володіння тактикою і стратегією), але зумів витворити свій власний, неповторний стиль командування та ведення війни.

Що стосується озброєння – як оборонного, так і наступального, то значних змін в середині I ст. до н. е. не спостерігалося. Є лише епізод в «*Commentarii de Bello Gallico*», у якому описано модифікацію конструкції пілума [23, с. 392]. Замість металевого дроту, який з'єднував наконечник пілума з древком, Цезар застосував суцільний наконечник з м'якого незагартованого заліза або лише втулку до нього (Caes. BG. 1.25). Під час удару об щит, він міцно встрявав у нього, гнувся і завдяки цьому супротивник вже не міг



його використати для захисту [19, с. 21; 23, с. 392; 35, с. 45–46]. І хоча деякі дослідники приписують це нововведення Цезарю, вперше такий тип з'являється в часи Гая Сульпіція Пегіка, ймовірно, під час війни з галлами в 358 р. (App. BG. 1). Хоча, як стверджують дослідники, немає інших підтверджень, зокрема, археологічних доказів стосовно такої зміни у виготовленні цього римського дротика [27, с. 21; 29, с. 73; 34, с. 102].

Велику увагу Цезар приділяв польовій інженерії – будівництву укріплень, доріг, мостів. Що суттєво відрізняло армію середини I ст. від республіканської армії попередніх століть, то це масове використання польових укріплень. Так як тоді не було спеціальних інженерних підрозділів у війську, усі будівельні роботи виконували легіонери. Армія Цезаря досконало відточила майстерність будівництва фортифікаційних споруд – тимчасових і на тривалий термін (Caes. BG. 7.72-73; V. Afr. 49, 70) [20, с. 292; 27, с. 43–45, 47–49; 34, с. 228]. Особливо вражає рейнський міст Цезаря (Caes. BG. 4.17). Припускають, що головним мостобудівником полководця був *praefectus fabrum* Мамурра [1, с. 233; 2, с. 66; 10, с. 432]. Дивує унікальність проекту і швидкість зведення мосту – його побудували за 10 днів і він мав довжину 400 метрів (Caes. BG. 6.9; Plut. Caes. 22). Світонієм міст сприймався як беззаперечна умова успішного нападу на германців (Suet. Div. Iul. 25.2). В Іспанії, для переправи через річку, Цезар наказав заповнити камінням корзини і використати їх як основу для побудови мосту через Бетіс (V. Hisp. 5.1). Якщо потрібно було швидко якусь не дуже широку водяну переправу, його солдати використовували надуті міхи (Suet. Div. Iul. 57). Інколи доводилося перетинати річки вплавав (Cass. Dio. 49.9.6; Veget. 1.10, 2.23). Повертаючись до пальового мосту Цезаря то він, незважаючи на пройдені тисячоліття, залишається справжнім пам'ятником інженерного мистецтва римського війська. Мости, побудовані з військовою метою, слугували не лише засобом переправи, а й способами вишколу для армії, частиною військової підготовки легіонерів, дисциплінарним засобом [2, с. 65–66, 72; 31, с. 246–248].

На новий рівень в I ст. виходить взаємозв'язок «солдат-командуючий». Командування тепер, окрім мистецтва війни, починає опановувати нове – мистецтво керування людьми, а в нашому випадку – військовими. В цьому Цезар перевершив своїх попередників та сучасників – Марія, Суллу, Красса, Помпея. Він застосовував цілий арсенал психологічних прийомів, вмів маніпу-

люючи їхньою вояцькою підсвідомістю, наприклад, звертаючись до війська не «солдати», а «соратники (*commilitones*)» (Suet. Div. Iul. 67.2) або «громадяни (*quirites*)»; (Suet. Div. Iul. 70.1-2; Plut. Caes. 50.1). Причому воїни наполягали саме на зверненні «соратники» (Polyen. 8.23.15). Як пояснює Аппіан, звернення «громадяни» означало те, що солдати вже тоді, нібито, перебували в відставці, звільнені Цезарем, і вже були цивільними людьми (App. BC. 2.93). Полководець тут зіграв на воїнському обов'язку своїх підлеглих, присоромивши їх цим словом (App. BC. 2.94).

Цезар міг легко розпалити дух суперництва – як між окремими воїнами, так і між легіонами, добре знаючи особливості психологічної поведінки та ментальність своїх солдатів. Він використовував лестощі, вмів переконувати підлеглих солдатів задля досягнення кінцевої мети (Caes. BG. 1.40; Front. 1.11.3) [9, с. 82]. Цезар силою своєї особистості та харизми, своїх військових дарувань зумів піднести роль полководця до якісно нового рівня. Одним з визначень поняття «харизма» є «здатність надихати на відданість та ентузіазм» [28, с. 33]. Відштовхуючись від цього, ми можемо стверджувати, що Цезар надихав своїх військових своїм власним прикладом – мистецтвом володіння зброєю, витривалістю, цілеспрямованістю, простотою, ініціативністю (Suet. Iul. 57; Plut. Caes. 17). Відданість вояків своєму полководцю була настільки великою, що під час громадянської війни 49–45 рр. полонені з армії Цезаря відмовлялися воювати проти нього, коли їм пропонували обирати життя чи смерть (Suet. Div. Iul. 68) [11, с. 84–85]. Наскільки вмів Цезар керувати своїм військом говорить той факт, що протягом десяти років галльських воєн, у ньому не ставалося ніяких заколотів (Suet. Div. Iul. 68) [9, с. 85].

Він культивував корпоративний дух у легіонах (*esprit de corps*), виховуючи у солдатах взаємовиручку і відданість армії та своїм побратимам, професійну воїнську честь [11, с. 46; 23, с. 465; 24, с. 57]. Відчуття товарищескості та приналежності до вояцького колективу, свого роду корпоративності римського війська не могло виникнути у міліційному війську. Важкий досвід бойових дій та співжиття у складних польових умовах цементували вояцьку спільноту, виховували у них гордість за військове ремесло. На такий зв'язок впливали постійна багаторічна служба і тривалі військові походи, які могли тягнутися роками. Без перебільшення, він був безцінним, адже консолідував певне військове з'єднання, позитивно позначався на його бойовому злагодженні, дозволяючи йому діяти,

навіть, у найбільш кризових ситуаціях. Легіонери не вагалися у певних ситуаціях рятувати життя своїм товаришам чи допомагати їм матеріально (Caes. BC. 1.39; Plut. Caes. 16; Suet. Div. Iul. 68) [23, с. 465].

Матеріальне забезпечення солдатів завжди було важливим для Цезаря. Перед закінченням кампанії в Галлії, приблизно в 51 р. до н. е., легіонер отримував 120 денаріїв на рік, а вже в 49 р. до н. е. – 150 денаріїв. В 49 р. воякам було виплачено по 2000 сестерціїв. Після тріумфів у вересні та жовтні 46 р. до н. е. (Suet. Div. Iul. 37) Цезар виплатив своїм солдатам по 24 000 сестерціїв (Suet. Div. Iul. 38.1). Діон Кассій пише про 6000 денаріїв (Cass. Dio. 43.21). В місяць платня вже становила 225 денаріїв (перед підвищенням – 120 денаріїв). За іншими даними, Цезар збільшив *stipendium* рядового легіонера із 75 до 150 денаріїв на рік і ця цифра видається більш достовірною. Також він дав обіцянку не вираховувати з цієї суми коштів за продовольство (Suet. Div. Iul. 26; Plut. Caes. 17) [9, с. 81; 14, с. 302, 330]. Один з епізодів «Галльської війни» Авла Гірція свідчить про обіцянку Цезаря виплатити своїм легіонерам по 200 сестерціїв, а центуріонам – по 1000, «... які будуть подаровані їм зі здобичі» (Hirt. BG. 4) [9, с. 80]. Виплата центуріонам була, як правило, у два рази вищою від легіонерської. Після воєн в Галлії вони отримували 300 денаріїв, а після громадянської – 450 на рік. Платню нараховували кожні чотири місяці. Також, одним з видів винагороди для багатьох військових Цезаря, в першу чергу для легіонерів, був земельний наділ [18, с. 191] (див. нижче).

В недалекому майбутньому, Октавіан Август провів військову реформу, створивши професійну армію (RgdA. 17; Suet. Div. Aug. 49.1-3; Herod. 2.1; Cass. Dio. 40.23-25, 52.27, 54). Деякі елементи того, що закладав у своє військо його прийомний батько (імператор як головнокомандувач, створення і часте застосування нових підрозділів *auxilia*, зокрема, кінноти, розміщення легіонів у провінціях), втілилися вже у новій армії Римської імперії. Та чи можна називати армію часів Цезаря професійною? Якщо давати визначення цьому терміну, то професійним військом є те, у якому служба для солдатів є основною професією. Чи була військова справа основним заняттям для легіонерів цього полководця? Для великої їх частини, безперечно, що так. І хоча багато з них служило не лише у Галлії, а й в період громадянської війни 49–45 рр., – вже у кампаніях після 44 р. *sub vexillo* знаходилася лише незначна частина колишніх

цезаревих легіонерів, і то, як добровольці (*volones*). Вони й склали кістяк армії Октавія та Антонія [20, с. 293]. Вік та бойові травми давалися знаки, і переважна більшість ветеранів Цезаря йшла у відставку – добровільну (*honesta missio*) чи за станом здоров'я (*missio causaria*). Одним з видів винагороди для відставного легіонера було надання земельної ділянки. Наділення ветеранів землею продовжувалося до кінця республіки і вже Август змінює цю практику в 13 р. виплатою «винагородних» (RgdA. 16.1) [11, с. 38]. Принцепс тоді розумів, що з переходом армії на професійну, велика кількість відставників уже відвикла працювати за плугом. Це могло означати, що для значної частини з них гроші були актуальнішими, аніж земельний наділ десь у провінції чи в Італії. Для Цезаря, проблема забезпечення ветеранів наділами все ще була важливою протягом усієї його політичної діяльності. Вирішення земельного питання було не лише засобом укріплення його влади в Італії, а й справою честі, дотриманням свого слова перед вірними солдатами (App. BC. 2.94; Suet. Div. Iul. 38) [11, с. 282; 24, с. 46]. З цього випливає, що на той час професійна, у повному сенсі, армія все ще не була сформована, а лише починає з'являтися. Прагнення до отримання права на земельну ділянку з рук полководця свідчило про те, що римські вояки першої половини I ст. до н. е. не повністю порвали з веденням сільського господарства. Для них, як і для їхніх попередників з II ст., земля була жаданою винагородою за важкі роки солдатської служби. Та все ж таки, для частини війська Цезаря, військовий табір став рідним домом, а товариші по зброї – ріднішими за родини, залишені в Італії, Нарбонській чи Цизальпійській Галлії. Також, одним з проявів появи професійного війська в часи Цезаря є епіграфічні надписи його колишніх вояків, у яких вони ідентифікують себе не за цивільними професіями, а вже як солдати чи ветерани [9, с. 85 прим. 93; 34, с. 241]. П'єр Канья стверджує, що Цезар створював професійну армію ще до Августа і це був останній етап трансформації римської республіканської армії [16, с. 84]. Частково, французький вчений правий, адже означені вище аргументи доводять, що воїни Цезаря, проводячи значну частину свого життя у військовому таборі, походах та боях відчували свою приналежність, в першу чергу, до військового стану. Вони вже не були лише «озброєними громадянами», а належали до нової категорії римського населення, творячи свою специфічну субкультуру, базовану на певній згуртованості, на *esprit de*

*corps*. У Цезарі вони бачили не лише свого командувача, а й верховну та єдину владу, та це не означає, що вони відкидали лояльність до Римської держави. Не погоджуємося з Канья стосовно того, що Цезар не створив нічого нового у царині стратегії і тактики римського легіону, а його військо, нібито, нічим не відрізнялося від армій Марія та Сулли. Вміння Цезаря до побудови військових одиниць у часто екстремальних польових умовах сприяли перемогам на полі бою, демонстрували його неабиякий хист як успішного тактика (див. вище). Із чим ми погоджуємося – так це з тим, що Цезар змусив своїх солдатів усвідомити те, ким вони є насправді [16, с. 93]. А це вже відрізняло їх від легіонерів початку I ст. Відкидає твердження про Цезаря, як реформатора, й Лоуренс Кеппі. Британський історик говорить, що полководець був мало зацікавлений у якихось змінах в організації війська. Він лише підлаштував його заради своїх інтересів [29, с. 73]. На наш погляд, це надто спрощене трактування діяльності Цезаря у військовій царині. Тут потрібно розглядати його не лише як командувача, а й як вмілого організатора. Можливо, і не було ніяких суттєвих змін в проходженні армійської служби чи озброєнні, але ті ініціативи Цезаря описані нами вище, мали місце, а деякі з них вплинули на формування армії Римської імперії.

**Висновки.** Армія Цезаря залишалася міліційною, але вже зі значним прошарком напівпрофесійних солдат, для яких військова служба була основним засобом для існування. Можна стверджувати, що в I ст. формується «нова армія», для якої полководець (імператор) був набагато ближчим і зрозумілішим, ніж деякі римські політики з їхньою ідеологією та принципами. На зміну тра-

диційним римським цінностям і чеснотам, таким як *sapientia, iugentium, prudentia, fides, pietas, modestia* та іншим, приходять нові – вояцька честь, «велич римського народу» і «державна та імператорська» [11, с. 44]. Виховання в такому війську нових моральних якостей та понять – таких як відданість, дисципліна, професійна честь сприяло й тому, що воно ставало надійною опорою для Цезаря й на політичному поприщі [11, с. 47]. Спробуємо окреслити найважливіші зміни та нововведення, які мали місце в період проконсульства та диктатури Цезаря: 1. Легат призначався лише головнокомандувачем як командир легіону. 2. Запровадження постійної практики проводити військові наради (*consilium*) з *primi ordines* – центуріонами першої когорти. 3. Застосування скороченої процедури просування по службі, зокрема для центуріонів. 4. Розміщення легіонів по провінціях. 5. Формування верстви професійних військових, пов'язаних лише з армією, внаслідок тривалої служби. 6. Створення *antesignani* – підрозділів для спеціальних завдань на полі бою. 7. Зростання кількості допоміжних підрозділів і їх часте застосування, особливо, кінноти. 8. Процедура вербунку стає більш децентралізованою, тобто набір до війська проводять *conquistores* полководців або намісників у провінціях – часто без згоди на це влади у Римі. 9. Поява чотирьохлінійного шикування на полі бою – *acies quadruplex*. 10. Новий рівень взаємозв'язку між солдатом і командиром. 11. Поява нового явища в солдатському колективі – корпоративного духу (*esprit de corps*).

Перспективним напрямком у подальшому вивченні даної проблеми є дослідження ролі особистості у реформуванні римського війська періоду принципату.

#### Список літератури:

1. Голдсуорси А. Юлий Цезарь. М. : Эксмо, 2007. 672 с.
2. Данилов Е. С. Особенности римского мостостроения. *Parabellum novum: военно-исторический журнал*. 2014. № 2(35). С. 65–73.
3. Дуров В. С. Юлий Цезарь: Человек и писатель. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. 208 с.
4. Дельбрюк Г. История военного искусства. Античный мир. Германцы. Смоленск : Русич, 2003. 480 с.
5. Егоров А. Б. «Стратегия сокрушения» и «Стратегия измора» (к оценке полководческой деятельности Юлия Цезаря). *Parabellum novum: военно-исторический журнал*. 2014. № 2(35). С. 38–49.
6. Игнатенко А. В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: Историко-правовое исследование. Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. 208 с.
7. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. Т. 3. Кн. 5. От смерти Суллы до битвы при Тапсе. М. : ООО «Издательство АСТ» ; Харьков «Фолио», 2001. 525 с.
8. Олійник М. А., Стрельбицька С. М. Зміни у тактиці та організації легіону на зламі II–I ст. до н. е. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 4(56). С. 261–274.
9. Парфенов В. Н. Профессионализация римской армии и галльские войны Цезаря. *Античный мир и археология*. Саратов, 1974. № 2. С. 72–89.
10. Покровский М. М. Военное дело у римлян во времена Цезаря. *Записки Юлия Цезаря. Пер. и комментарии М. М. Покровского; Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. Пер., статья и комментарии В. О. Горенштейна*. М. : ООО «Издательство АСТ», Ладомир, 2001. 752 с.

11. Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. *Вестник древней истории*. 1962. № 4. С.30–47.
12. Утченко С. Л. Юлий Цезарь. М. : «Мысль», 1976. 365 с.
13. Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. 480 с.
14. Bringmann, K. *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 332 s.
15. Brunt P. A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford : Oxford University Press, 2001. XXI+762 p.
16. Cagniat P. The Late Republican Army (146-30 BC). *A Companion to the Roman Army*. Ed. P. Erdkamp. Oxford : Blackwell, 2007. P. 80–95.
17. Cowan R. *Roman Battle Tactics 109 BC – 313 AD*. Oxford : Osprey Publishing, 2007. 64 p.
18. Crawford M. *Rzym w okresie republiki*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 1992. 270 s.
19. D’Amato R. *Armies of Julius Caesar 58–44*. Bloomsbury Publishing, 2021. 64 s.
20. Erdkamp P. *Army and Society. A Companion to the Roman Republic*. Ed. N. Rosenstein & R. Morstein-Marx. Oxford: Blackwell, 2006. P. 278–296.
21. Gauthier F. *Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal : McGill University, 2015. 263 p.
22. Goldsworthy A. K. *The Roman Army at War: 100 BC – AD 200*. Clarendon Press, 1998. 311 s.
23. Graczkowski A. *O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.)*. Zabrze-Tarnowskie Góry: Infort Editions, 2019. 559 s.
24. Faszczka M. N. *Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88-30 przed Chr.)*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2014. 270 s.
25. Faszczka M. N. *Centurionowie Cezara: elita legionów czy kreacja literacka? Wieki Stare i Nowe*. 2021. 16(21). S. 71–92.
26. Faszczka M. N. *Jazda rzymska w okresie schyłku republiki. Nowy Filomata*. 2010. XIV. Nr. 1. S. 27–33.
27. Fields N. *The Roman Army: the Civil Wars 88-31 BC*. Osprey Publishing Ltd., 2008. 96 p.
28. Keawney A. *The Army in the Roman Revolution*. New York: Routledge, 2007. 160 p.
29. Keppie L. *The Making of the Roman Army: from Republic to Empire*. London : Batsford, 1998. 272 p.
30. Krawczuk A. *Virtutis ergo: nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów republiki*. Kraków : Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1963. 177 p.
31. Kromayer J. & Veith G. *Historia wojskowości Greków i Rzymian*. Tom 2. Rzym w okresie Cesarstwa. Oświęcim : Napoleon V, 2018. 367 s.
32. Le Bohec Y. *César chef de guerre: César stratège et tacticien*. Rocher, 2001. 511 p.
33. McCall J. *The Cavalry of the Roman Republic*. London : Routledge, 2002. 208 p.
34. Sage M. *The Army of the Roman Republic: From the Regal Period to the Army of Julius Caesar*. Barnsley : Pen & Sword Military, 2018. 332 p.
35. Szubelak B. *Legionista Cezara. Studium uzbrojenia*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, 1999. 118 s.
36. Yoshimura T. *The legio vernacula of Pompey*. *Journal of Classical Studies*. 1960. Vol. 8. P. 74–80.

### **Oliynyk M. A., Stadnyk O. V. CHANGES IN THE ROMAN ARMY DURING THE PERIOD OF JULIUS CAESAR**

*The article deals with the problem of reformation and professionalism of Roman army in the middle of the 1st century BC. This period corresponds to the years of the proconsulship and the dictatorship of Gaius Julius Caesar, who made a significant contribution to the development of the military art not only of Ancient Rome, but also of the ancient world. First of all, attention was paid to those aspects of the functioning of the Roman army that suffered transformations in the course of his military activity. We tried to prove that a series of changes in the organization of the army, particularly in the field of command, which were carried out by Caesar, were later confirmed by Octavian Augustus during the military campaign reforms. In our work, we also touched on the problem of formation legions from the inhabitants of the Roman provinces without Roman citizenship and proved that it was a temporary practice. We showed the influence of this commander on the development of tactical art, his ability to build army units depending on the circumstances on the battlefield. There was noted a high level of engineering service in Caesar's army as well as special forces units and intelligence. We emphasized the psychological aspect of his relationship with subordinates, in particular at the «soldier-commander» level. We also refuted some of Caesar's so-called «military reforms» as well as those innovations which were attributed to him. We have proven that the Roman army in the middle of the 1st century BC still remained militia, but there*



*was already a significant layer of semi-professional soldiers to whom military service was the main means for existence. At that time, for an army that was being formed, the commander (the emperor) was much closer and more understanding than some Roman politicians with their ideology and principles.*

**Key words:** *Caesar; general, warlord, soldier; legionary, troops.*